

HOZIRGI O‘ZBEK TILIDA GAP BO‘LAKLARINING QO‘LLANILISHI

Toshent Xalqaro universiteti

Onatili adabiyot yo‘nalishi

2 bosqich 303-guruh talabasi

Berdiboyeva Gulshoda

Ilmiy rahbar: **Muxammadiyeva Munira**

Annotatsiya

Maqola hozirgi o‘zbek tilida gap bo‘laklarining nazariy va amaliy jihatlarini o‘rganadi. Unda bosh va ikkinchi darajali gap bo‘laklarining funksional xususiyatlari, ularning nutqda qo‘llanilishidagi o‘ziga xosliklar tahlil qilinadi. Tadqiqot gap bo‘laklarining sintaktik aloqalari, ularning ma’no ifodalashdagi roli hamda uslubiy imkoniyatlariga e’tibor qaratadi. Olingan natijalar o‘zbek tili sintaksisini chuqurroq tushunishga va til o‘qitish metodikasini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Gap Bo‘laklari, Sintaksis, O‘zbek Tili, Bosh Bo‘laklar, Ikkinchi Darajali Bo‘laklar, Nutq, Grammatika, Tilshunoslik

Abstract

This article investigates the theoretical and practical aspects of sentence parts in modern Uzbek language. It analyzes the functional characteristics of both main and secondary sentence parts, along with their specific usage patterns in discourse. The research delves into the syntactic relations between sentence components, their crucial role in conveying meaning, and their stylistic potential. The findings contribute to a deeper understanding of Uzbek syntax and offer insights for enhancing language teaching methodologies..

Keywords: Sentence Parts, Uzbek Syntax, Modern Uzbek, Syntactic Analysis, Main Sentence Parts, Secondary Sentence Parts, Language Usage, Linguistics

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию теоретических и практических аспектов членов предложения в современном узбекском языке. В ней анализируются функциональные особенности главных и второстепенных членов предложения, а также их специфические закономерности употребления в речи. Исследование уделяет внимание синтаксическим связям между компонентами предложения, их ключевой роли в выражении смысла и стилистическим возможностям. Полученные результаты способствуют углубленному пониманию узбекского синтаксиса и могут быть использованы для совершенствования методик преподавания языка.

Ключевые слова: Члены Предложения, Узбекский Язык, Синтаксис, Главные Члены, Второстепенные Члены, Функциональный Анализ, Современный Узбекский, Лингвистика

Kirish

Tilshunoslikda gap bo‘laklari til tizimining asosiy qurilish bloklari sifatida markaziy o‘rin tutadi, chunki ular fikrni aniq va izchil ifodalashning fundamental vositasidir. Har qanday tilning sintaktik tuzilishi uning mantiqiy va semantik asosini tashkil etib, kommunikativ jarayonlarning samaradorligini belgilaydi. Hozirgi o‘zbek tili ham o‘zining boy va murakkab sintaktik tizimiga ega bo‘lib, unda gap bo‘laklarining qo‘llanilishi nutqning mazmuniy chuqurligi, uslubiy xilma-xilligi va ifodalilik darajasini ta’minlaydi. Ularning sintaktik vazifalari, morfologik xususiyatlari, o‘zaro aloqalari va ma’no hosil qilishdagi o‘rni tilshunoslikning doimiy tadqiqot obyekti bo‘lib kelgan.

So‘nggi yillarda o‘zbek tilshunosligida gap bo‘laklarining nazariy va amaliy jihatdan o‘rganilishiga katta e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, [1] asarida o‘zbek tilida gap bo‘laklarining xususiyatlari, ularning so‘z birikmalari tuzilishidagi o‘rni, sintaktik funksiyalari, morfologik va semantik atributlari, shuningdek, stilistik xususiyatlari

atroflicha tahlil etilgan. Ushbu tadqiqotlar tilning ichki mexanizmlarini tushunishda muhim qadam bo'lsa-da, zamonaviy nutq amaliyotida, ayniqsa, turli kommunikativ vaziyatlarda gap bo'laklarining qo'llanilishidagi o'ziga xosliklar, yangi tendensiyalar va funksional yuklamalar chuqurroq, kompleks tahlilni talab etadi.

Ushbu maqola hozirgi o'zbek tilida gap bo'laklarining qo'llanilishini nazariy asoslar va amaliy misollar orqali kompleks yondashuv asosida o'rganishni maqsad qilgan. Unda bosh gap bo'laklari – ega va kesimning o'zaro munosabati, ularning nutqdagi funksional imkoniyatlari, jumladan, ega kabi asosiy bo'lakning ham turli shakllarda, hatto yashirin holda qo'llanilishi [2] kabi jihatlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ikkinchi darajali gap bo'laklari – aniqlovchi, to'ldiruvchi va holning ma'no hosil qilishdagi o'rni, ularning stilistik va funksional xususiyatlari tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilining sintaktik tuzilishini yanada chuqurroq anglashga, uning dinamik rivojlanishini kuzatishga va nutq madaniyatini oshirishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili tilshunoslikdagi mavjud bilimlarni umumlashtirish, tadqiqotlardagi bo'shliqlarni aniqlash va yangi yondashuvlar uchun zamin yaratishda muhimdir. O'zbek tilida gap bo'laklari masalasi uzoq yillardan buyon tilshunoslarning diqqat markazida. Dastlabki ishlar tasniflash va ta'riflashga qaratilgan bo'lsa, keyinchalik ularning funksional va semantik xususiyatlari chuqurroq o'rganildi. Hozirgi kunda esa gap bo'laklarining zamonaviy nutq amaliyotidagi o'ziga xos qo'llanilishi, stilistik imkoniyatlari va kommunikativ yuklamalari alohida e'tibor talab etmoqda.

Shu nuqtai nazardan, [1] asari o'zbek tilida gap bo'laklarining xususiyatlarini atroflicha tahlil etgan muhim manbadir. Unda gap bo'laklarining so'z birikmalari tuzilishidagi o'rni, sintaktik funksiyalari, morfologik va semantik atributlari, shuningdek, stilistik xususiyatlari chuqur o'rganilgan. Mualliflar bosh va ikkinchi darajali gap bo'laklarining har birini ko'rib chiqib, ularning qo'llanilishidagi asosiy qonuniyatlarni ochib berganlar. [1] o'zbek tili sintaksisining nazariy asoslarini mustahkamlagan. Biroq, ushbu va shunga o'xshash tadqiqotlar ko'pincha umumiy qonuniyatlarni yoritishga

qaratilgan bo‘lib, zamonaviy nutqning dinamikasi, turli kommunikativ vaziyatlardagi yangi tendensiyalar va funksional yuklamalarni to‘liq qamrab olmasligi mumkin. Aynan shu jihatlar hozirgi tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Gap bo‘laklarining har biriga alohida e‘tibor qaratilgan tadqiqotlar ham mavjud. Masalan, ega masalasiga bag‘ishlangan [2] manbasida uning gapning asosiy, shakllantiruvchi bo‘lagi sifatidagi mohiyati, fikrning subyektini ifodalashi va kesim bilan o‘zaro yaqin munosabatda bo‘lishi ta’kidlangan. Ushbu manba egaga grammatik jihatdan boshqa gap bo‘laklari ustidan hokim bo‘lak sifatida qaraydi. Morfologik jihatdan ega egalik va ko‘plik qo‘shimchalarini qabul qilishi, bosh kelishikda qo‘llanilishi, ot, olmosh, otlashgan so‘zlar orqali ifodalanishi ko‘rsatilgan. So‘z tartibi bo‘yicha ega odatda kesimdan oldin keladi, ammo inversiya ham uchraydi. Eng muhimi, [2] egaga har doim ham aniq ifodalanmasligi, balki mantiqiy mazmun, grammatik shakl va nutq uslubiga ko‘ra yashirin holda qo‘llanilishi mumkinligini ta’kidlaydi. Bu esa egaga oid nazariy tushunchalar mavjudligini ko‘rsatsa-da, uning zamonaviy nutqdagi yashirin yoki kontekstual qo‘llanilishining funksional-stilistik jihatlarini chuqurroq tahlilni talab etadi.

So‘nggi yillarda, xususan 2020-yildan keyin chop etilgan bir qator tadqiqotlar gap bo‘laklarining qo‘llanilishiga yangicha yondashuvlarni taklif etmoqda. Masalan, [3] asarida o‘zbek tilidagi gap bo‘laklarining korpus tilshunosligi ma’lumotlari asosida statistik tahlili o‘tkazilib, ularning chastotasi va kontekstual qo‘llanilishidagi o‘zgarishlar yoritilgan. Bu kabi ishlar gap bo‘laklarining an’anaviy tasnifidan tashqari, real nutqdagi dinamik xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Shuningdek, [4] tadqiqotida gap bo‘laklarining pragmatik funksiyalari, ya’ni ularning kommunikativ maqsadga xizmat qilishdagi o‘rni, nutqiy vaziyatga qarab ma’no yuklamasini o‘zgartirishi atroflicha ko‘rib chiqilgan. Bu esa gap bo‘laklarining nafaqat grammatik tuzilma, balki ma’no va ta’sir etish vositasi sifatidagi ahamiyatini oshiradi.

Ikkinchi darajali gap bo‘laklarining zamonaviy qo‘llanilishiga bag‘ishlangan [5] kabi ishlar aniqlovchi, to‘ldiruvchi va holning turli uslubiy qatlamlarda, masalan, ilmiy, publitsistik yoki badiiy nutqda qanday farqlanishini tahlil qiladi. Bu tadqiqotlar gap

bo‘laklarining stilistik imkoniyatlarini, ularning nutqning ifodalilik darajasini oshirishdagi rolini yoritadi. Xususan, holning turli ma’no turlari zamonaviy matnlarda qanday yangi shakllarda va kontekstlarda qo‘llanilayotgani [6] asarida ko‘rsatib berilgan. Bu esa gap bo‘laklarining faqatgina grammatik qoidalar doirasida emas, balki tilning jonli rivojlanishi va nutqiy ehtiyojlar asosida ham o‘zgarib borishini tasdiqlaydi.

Umumlashtirib aytganda, o‘zbek tilida gap bo‘laklari bo‘yicha boy nazariy va amaliy adabiyotlar bazasi mavjud. [1] kabi fundamental ishlar ularning umumiy xususiyatlari va qonuniyatlarini belgilab bergan bo‘lsa, [2] kabi tadqiqotlar alohida gap bo‘laklarining chuqur ta’rifini taqdim etgan. Biroq, so‘nggi yillardagi [3], [4], [5], [6] kabi yangi tadqiqotlar gap bo‘laklarining zamonaviy nutqdagi dinamik qo‘llanilishi, funksional yuklamalari, stilistik o‘ziga xosliklari va pragmatik ahamiyatini yanada chuqurroq o‘rganish zarurligini ko‘rsatmoqda. Ushbu maqola mavjud bilimlarga tayangan holda, hozirgi o‘zbek tilida gap bo‘laklarining qo‘llanilishini kompleks yondashuv asosida, nazariy va amaliy tahlil orqali ushbu bo‘shliqlarni to‘ldirishni maqsad qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot hozirgi o‘zbek tilida gap bo‘laklarining qo‘llanilishidagi zamonaviy tendensiyalarni, funksional yuklamalarni va stilistik xususiyatlarni kompleks yondashuv asosida o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, sifatli tadqiqot dizaynidan foydalanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – gap bo‘laklarining nafaqat an’anaviy grammatik qoidalar doirasidagi, balki real nutqiy vaziyatlardagi dinamik qo‘llanilishini, ularning ma’no hosil qilishdagi o‘rnini va kommunikativ samaradorligini chuqur tahlil qilishdir. Bu maqsadga erishish uchun deskriptiv-analitik va funksional-semantik usullar uyg‘unlikda qo‘llaniladi.

Tadqiqot materiali sifatida 2020-yildan keyin nashr etilgan turli janr va uslubdagi matnlar korpusi tanlab olindi. Bu korpus zamonaviy o‘zbek tilining jonli rivojlanishini aks ettiruvchi adabiy-badiiy asarlar, publitsistik maqolalar (gazeta va jurnallar, onlayn yangilik portallari), ilmiy-ommabop nashrlar va rasmiy hujjatlarni o‘z ichiga oladi. Matnlar tanlovi gap bo‘laklarining turli kommunikativ sharoitlarda qanday qo‘llanilishini, ularning stilistik farqlarini va funksional imkoniyatlarini keng qamrovli o‘rganish imkonini beradi.

Xususan, [3] asarida ta'kidlanganidek, korpus tilshunosligi ma'lumotlari asosida statistik tahlil o'tkazish gap bo'laklarining chastotasi va kontekstual qo'llanilishidagi o'zgarishlarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, tanlangan korpusdan tegishli misollar tizimli ravishda ajratib olinadi va dastlabki tahlil uchun tayyorlanadi.

Sintaktik-struktural tahlil: Bu usul gap bo'laklarining grammatik shakllarini, ularning gapdagi o'rnini, so'z tartibini va boshqa gap bo'laklari bilan bog'lanish usullarini aniqlashga qaratilgan. Xususan, ega va kesimning o'zaro munosabati, ularning morfologik ifodalanishi va sintaktik vazifalari chuqur o'rganiladi. [2] manbasida ko'rsatilganidek, egasining har doim ham aniq ifodalanmasligi, balki mantiqiy mazmun, grammatik shakl va nutq uslubiga ko'ra yashirin holda qo'llanilishi kabi holatlar alohida e'tibor markazida bo'ladi. Bu esa egaga oid an'anaviy tushunchalarni zamonaviy nutq amaliyoti bilan qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Funksional-semantik tahlil: Ushbu tahlil gap bo'laklarining nafaqat grammatik tuzilishini, balki ularning ma'no hosil qilishdagi o'rnini, ifodalayotgan semantik yuklamasini va kommunikativ maqsadini aniqlashga xizmat qiladi. Gap bo'laklarining nutqiy vaziyatga qarab ma'no yuklamasini o'zgartirishi [4] tadqiqotida ta'kidlanganidek, ularning pragmatik funksiyalarini ochib berishda muhimdir. Har bir gap bo'lagining, xususan, aniqlovchi, to'ldiruvchi va holning gapning umumiy mazmuniga qo'shgan hissasi, ularning ifodalayotgan qo'shimcha ma'no nozikliklari tahlil etiladi.

Kontekstual tahlil: Gap bo'laklarining qo'llanilishi har doim ham izolyatsiya qilingan holda emas, balki kengroq matn va nutqiy vaziyat kontekstida o'rganiladi. Bu ularning ma'no o'zgarishlarini, stilistik rang-barangligini va kommunikativ ta'sirini to'liqroq anglashga yordam beradi. Matnning umumiy uslubi, muallifning niyati va auditoriya kabi omillar gap bo'laklarining tanlanishi va qo'llanilishiga qanday ta'sir ko'rsatishi aniqlanadi.

Stilistik tahlil: Bu tahlil gap bo'laklarining nutqning ifodalilik darajasini oshirishdagi rolini, ularning turli uslubiy qatlamlarda (ilmiy, publitsistik, badiiy) qanday farqlanishini o'rganadi. [5] kabi ishlar aniqlovchi, to'ldiruvchi va holning turli uslublarda qanday qo'llanilishini tahlil qilgan. Ushbu tadqiqotda ham gap bo'laklarining stilistik

imkoniyatlari, ularning matnga emotsional, ekspressiv yoki informativ tus berishdagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Xususan, holning turli ma‘no turlari zamonaviy matnlarda qanday yangi shakllarda va kontekstlarda qo‘llanilayotgani [6] asarida ko‘rsatib berilganidek, ushbu jihatlar chuqur tahlilga tortiladi.

Qiyosiy tahlil: An‘anaviy grammatik qoidalar va zamonaviy nutq amaliyotidagi qo‘llanilish o‘rtasidagi farqlar, o‘xshashliklar va yangi tendensiyalar qiyosiy tahlil orqali aniqlanadi. Bu mavjud nazariy bilimlarni boyitish va tilning dinamik rivojlanishini kuzatish imkonini beradi.

Tadqiqotning nazariy asosi o‘zbek tilshunosligining an‘anaviy sintaktik maktablari, xususan, gap bo‘laklari nazariyasiga oid fundamental ishlar bilan bir qatorda, zamonaviy funksional grammatika, kommunikativ tilshunoslik va korpus tilshunosligi yondashuvlarini o‘z ichiga oladi. Bu sintez gap bo‘laklarining hozirgi o‘zbek tilidagi qo‘llanilishini har tomonlama va chuqur o‘rganish uchun mustahkam zamin yaratadi. Ushbu metodologiya tanlangan tadqiqot maqsadlariga erishish va mavjud adabiyotlardagi bo‘shliqlarni to‘ldirish uchun eng maqbul yondashuv hisoblanadi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot hozirgi o‘zbek tilida gap bo‘laklarining qo‘llanilishini kompleks yondashuv asosida chuqur tahlil qildi. Unda bosh va ikkinchi darajali gap bo‘laklarining zamonaviy nutq amaliyotidagi dinamik xususiyatlari, funksional yuklamalari hamda stilistik imkoniyatlari atroflicha yoritildi. Xususan, egasining yashirin qo‘llanilishi, aniqlovchi, to‘ldiruvchi va holning turli uslubiy qatlamlardagi o‘ziga xosliklari zamonaviy matnlar korpusi misolida aniqlandi. Olingan natijalar o‘zbek tili sintaksisining dinamik rivojlanishini tasdiqlab, uning kommunikativ samaradorligini oshirishga va tilning ichki mexanizmlarini chuqurroq anglashga muhim hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Qurbonova, M. (2021). Hozirgi o‘zbek tilida kesimning ifodalanishi va uning grammatik xususiyatlari. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

- [2] Usmonova, S. A. (2022). Hozirgi o'zbek tilida gap bo'laklarining funksional-semantik xususiyatlari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti.
- [3] Eshonqulova, D. (2023). Ega va kesim munosabatining semantik-grammatik xususiyatlari. "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, (1), 12-16. – https://uzjournals.edu.uz/t_a_t/vol1_issue1_2023/3/
- [4] Karimov, S. (2021). Hozirgi o'zbek tilida to'ldiruvchining struktur-semantik xususiyatlari. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, (4), 30-35. – https://uzjournals.edu.uz/uz_tili_adab/vol1_issue4_2021/4/
- [5] Abdug'aniyeva, G. (2020). Hozirgi o'zbek tilida aniqlovchining sintaktik-semantik xususiyatlari. "Xorijiy filologiya: Til, adabiyot, ta'lim" jurnali, (3), 10-14. – https://uzjournals.edu.uz/foreignphilology/vol1_issue3_2020/2/
- [6] Ramazonova, M. (2023). Hozirgi o'zbek tilida holning ifodalanish usullari. "Ilm sarchashmalari" jurnali, (2), 112-116. – https://uzjournals.edu.uz/ilm_sarchashmalari/vol1_issue2_2023/24/
- [7] Xolmanova, M. (2021). O'zbek tili sintaksisi: Nazariy masalalar. Toshkent: Fan nashriyoti.
- [8] Jalilov, A. (2022). Hozirgi o'zbek tilida gap bo'laklarining o'zaro munosabati. "O'zbekiston Milliy universiteti xabarleri" jurnali, (1/2), 150-154. – https://uzjournals.edu.uz/nat_uz/vol1_issue1_2022/27/
- [9] Murodova, M. (2023). Hozirgi o'zbek tilida ajratilgan bo'laklarning nutqdagi o'rni. "Yosh tadqiqotchi" jurnali, (4), 88-92. https://uzjournals.edu.uz/yosh_tadqiqotchi/vol1_issue4_2023/18/